

УДК 130.2 (4)

Вілен Горський

ДЕ ШУКАТИ ЄВРОПУ? (Погляд з позиції українського сьогодення)

У статті аналізуються геокультурні підстави, що зумовлюють місце України в контексті європейської культури, з'ясовуються особливості внеску України до сукупного здобутку європейської цивілізації.

Серед символів, зроджених міфологічною свідомістю сучасної української культури, чи не найчільніше місце посідає образ втраченої Європи. Подібно до героїв давньогрецького міфу — братів прекрасної фінікійської царівни Європи, — ми відчуваємо себе у вічній мандрівці в пошуках шляху до того таємничого острова Крит, де сховав чарівну красуню зрадливий Зевс, викравши дівчину у її батька. Заклики до “зближення” з Європою, до “повернення” до Європи, “інтеграції” в європейську культуру лунають звідусіль, набираючи подекуди комічного виразу на зразок “євроремонт”, “євроякості”, “єврообслуговування” як продукту штучного декретування руху до Європи.

Відповідь на питання, де слід Україні шукати сьогодні свій шлях до Європи, має пролягати через усвідомлення Європи як складної системи взаємодіючих культурних регіонів і визначення ставлення до них нашої української культури.

Чи не найпоширенішою нині вихідною позицією для пошуку відповіді на таке питання є погляд на Україну, вперше сформульований у 1923 р. В. Липинським, згідно з яким суттю України, її душею, символом і ознакою її національної індивідуальності є синтез Заходу і Сходу й “завданням України є жива синтеза їх обох”.¹ Цей образ України “між Сходом і Заходом”, розвинутий І. Лисяком-Рудницьким, нині обґрунтовує відомий професор Гарвардського університету Ігор Шевченко² та багато інших авторитетних вчених. Саме тому передусім спробуємо з'ясувати, як поняття “Схід” і “Захід” у даному випадку співвідносяться з розумінням Європи?

Європейський простір насамперед визначається культурою, яка спирається на античну спадщину, а в подальшому суттєвим чином визначається впливом християнського світоосмислення.

Але від давнини цей простір сприймається з погляду протиставлення Сходу і Заходу. Таким

його уявляв Геродот, описуючи конфлікт між греками (Захід) і персами (Схід). Для доби пізньої античності ці поняття коригуються поділом Римської Імперії на Східну та Західну. Він зберігається й для ранніх християн, загострюючись після розколу європейської християнської культури на західну, католицьку, і східну, православну.

Суттєві відмінності вже в той час вирізняють процеси, що протікали на Заході й Сході Європи не лише в духовній, а й у соціально-політичній сфері, де всевладдю монарха на Сході протистоїть лад, що ґрунтується на угоді між васалом та сюзереном на Заході. А це в свою чергу позначається на суттєвих відмінностях в економічному житті.

Якщо Середні віки позначають завершення процесу розколу Європи на Західну і Східну, то Новий Час вирізняється передусім процесом “європеїзації” світу. Впродовж XV—XVI вв. як Захід, так і Схід Європи починає рух по “добудовуванню” Європи в соціально-культурному відношенні за межами континенту.

На цей період припадає завоювання “Індії” й прирощення до Заходу американського континенту. А російські козаки після перших експедицій до Сибіру в 1581—1584 рр. закладають ґрунт для створення аналогічного “придатку” Східної Європи, що, включаючи Камчатку, простягнувся аж до узбережжя Тихого океану.

Але з огляду проблеми, що нас цікавить, суттєвим наслідком цього процесу було утворення ще однієї, “третьої Європи” — регіону Середньої Європи, що опинився затиснутим з обох боків між Сходом і Заходом.

Загалом кажучи, сам термін “Середина”, або “Центральна” Європа починає зустрічатись в літературі з 40-х років XIX ст. Чи не першими його вживають німецькі автори для обґрунтування гегемонії Германії в регіоні між Західною Європою і Східною, репрезентованою Росією. Починаючи з 1848 р. цю ідею обґрунтовують чеські,

польські, угорські громадські діячі (Франтішек Палацкі, Адам Черторийський, Ласло Телекі, Лайош Кошут та ін.). З їхньої точки зору — це регіон, що єднає розрізнені народи, передусім чехів, поляків, румун, угорців та австрійців на території між Німеччиною та Росією. Починаючи з 80-х років поточного століття дискусія навколо ідеї Середньої Європи поживалась, особливо після публікації перекладеного на багато європейських мов есе Е. Сюча “Три історичні регіони Європи”. Триває вона й понині. При чому відмінність позицій і підходів у цій дискусії суттєвим чином зумовлюється актуальним політичним інтересом. Причина, в силу якої учасники дискусії не можуть дійти згоди про те, яку частину історичного та соціального ландшафту називати “Центральною Європою”, — пише сучасний політолог Айвер Нейман, — полягає в тім, що Центральна Європа просто створюється в результаті цієї дискусії”³.

І все ж, певна однотайність прихильників різних підходів до розуміння Центральної Європи є. Вона — в досить симптоматичній назві щойно цитованої статті: “Росія як конституюючий Центральну Європу інший”. Дійсно, впродовж всієї історії функціонування терміна Захід мислився як “інший”, але разом з тим бажаний світ, тоді як Росія (Схід) — як однозначно інший і чужий.

Зрозуміло, цим не вичерпуються характеристики, що дозволяють принаймні з XV—XVI ст. виділяти Середньоевропейський регіон як певну цілісність. До числа таких характеристик я б відніс “перехідний” характер культури країн регіону. Ця “проміжна” зона, що не збігається ані з Заходом, ані зі Сходом Європи, виявляючи разом з тим залежність від їх обох, остаточно формується впродовж XV—XVI століть.

Власне, на хисткій межі між Сходом Європи та Середньою Європою й має здійснюватись процес Європейської ідентифікації України.

Україна розташована на крайньому східному кордоні Середньої Європи. Разом з тим вона утворює крайній західний рубіж Європи Східної. В різні історичні періоди в культурному житті України переважав вплив Сходу чи Заходу Європи, але ніколи духовні імпульси, що надходили з одного регіону Європи, не створювали абсолютної перепони для сприйняття культурних впливів з регіону протилежного.

Одна з особливостей взаємодії української культури як зі Сходом, так і Заходом Європи полягає в тім, що така взаємодія здійснювалась здебільшого на ґрунті не так безпосередніх, як опосередкованих контактів. Якщо йдеться про культуру Європейського Сходу, що ґрунтувалась на традиції, яка бере початок у Візантії, то

сприйняття візантійської спадщини здебільшого відбувається через Болгарію, а в пізніший час — Росію. Що ж до Заходу Європи, то тут значною мірою опосередковуючою ланкою виступала Польща.

І все ж. Навіть в XVI—XVII ст., коли життя України майже суцільно будувалось за польським зразком, воно вирізнялось суттєвою своєрідністю. І це зрозуміло. Адже центральноєвропейська модель суспільної організації в її польському варіанті засвоювалась суспільством, яке мало відмінну історичну традицію, що суттєво відрізнялась од тієї, яка складала ґрунт для спільнот західного типу.

Аналогічні процеси характеризують і співвідносини в більш пізній час України з Росією. Попри реальну близькість культур двох східнослов'янських народів, незважаючи на могутній русифікаторський тиск, спрямований, згідно з відомим афоризмом Катерини II, на “искоренение в малороссах развратного мнения, по коему представляют себя народом от здешнего (тобто — великоросів) совсем отличным”, культура України зберегла свою окремішність.

Таке двоїсте, взаємно суперечливе розуміння місця України між Сходом і Заходом має й об'єктивні підстави.

Останнім часом досить значного поширення набрала концепція, сформульована директором інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету Семюелем Гантінгтоном у виданій ним 1996 р. книзі “Зіткнення цивілізацій”. На його думку визначальним у глобальній політиці на нинішньому етапі історії людства стає конфлікт не між окремими правителями, державами, народами, а цивілізаціями. Ця думка, що, гадаю, не позбавлена сенсу, дає змогу зрозуміти деякі особливості не лише сьогоденного і завтрашнього дня української культури, а й її минуле. Річ у тім, що бар'єр, який розділяє дві з семи сучасних світових цивілізацій — західну та східно-православну — проходить через територію України; зумовлюючи двоїстий характер цієї культури. Сказане дає можливість дослідникам відзначати “бар'єрний” характер української культури⁴, яка утворює “проміжну” зону між Центральною і Східною Європою. Загалом кажучи, зіткнення народів, що належать до різних цивілізаційних родин у межах однієї держави, досить часто утруднює протікання процесів у культурі країни. С. Гантінгтон називає такі країни “роздертими”. Але на відміну од такого типу держав, як от Туреччина, Мексика, а особливо Росія, Україну він вирізняє, вдаючись до характеристики — “роздвоєна країна” (“cleft country”)⁵.

До того ж, “бар’єрний” характер української культури забезпечує незбіг культурно-цивілізаційних та етнічних відмінностей. Коли йдеться про зустріч, зіткнення на полі української культури, то мається на увазі строкатість, багатоманітність різних етносів, об’єднаних у єдиній державі, а ознаку “двоїстості”, чи, точніше сказати б, поліморфізму як характерної риси українського етносу, його культури як певної єдності.

Зустріч на терені культури України різноманітних цивілізацій не лише не порушувала, а й творила неповторність єдності власне української культури. Як зазначає Н. Яковенко, Україна “стихійно синтезувала на власній території Схід і Захід, Північ і Південь. Це строкате багатоголосся, сказати більше — контрастне неспівпадіння цивілізаційних орбіт, що впритул підступали до українського етнічного простору, ...сприяло, як не парадоксально, збереженню української національної єдності. На кожне з сусідніх віань знаходилася антитеза, ...що не дозволяла неорганічним елементам культури абсолютуватися в тому чи іншому регіоні, відділяючи цей фрагмент етносу від суцільного масиву”⁶.

Ця особливість обумовлює плюральний, багатоманітний характер української культури, яка, перефразовуючи М. Блока, набагато краще оснащена антенами для сприйняття чужого. Україна в цьому сенсі — культурне перехрестя, де споконвіку стверджується феномен інтертекстуального культурного простору. Це відображається на багатобарвній ситуації, що віддавна характеризує мовну культуру України. Для українців ніколи не було проблеми ні з польською, ні з кримськотатарською, ні з молдавською, ні з російською чи турецькою мовами.

Вже в добу середньовіччя давньоукраїнська література твориться як старослов’янською, так і польською, і латинською мовами. “Тривовність українського письменства того часу, — зазначає Н. Яковенко, — є, без сумніву, явищем барвістим і неповторним, ба — навіть, феноменальним, оскільки пишучи польською (як Мелетій Смотрицький або Сильвестр Косів), слов’янською (як Захарія Копистенський) чи латиною (як Іван Домбровський чи Юрій Немирич), людина не переставала бачити світ очима своєї милої Русі і середовища, яке її виплекало”⁷. Аналогічна картина від давнини й понині спостерігається не лише на рівні книжної мови митців та вчених, а й у повсякденному, побутовому спілкуванні.

Мову Львова утворює неповторна суміш української, польської з домішками німецької мови, колорит Одеси утворює говірка, замішана на українсько-російсько-єврейському мовно-

му ґрунті. Уродженець Чернівців польський автор Кшиштоф Чижевський згадає “таємничу” мову жителя міста його дитинства, що “на якісь запитання він відповідає то по-німецьки, з домішкою ідиш, то по-українськи або по-румунськи, а часом і по-польськи. І це звучить з його вуст якось дивовижно, а його слова відрізняються від тих, які можна почути в Берліні, Києві, Бухаресті чи Варшаві”⁸.

На рівні самосвідомості така культурна багатоманітність відбивається своєрідним феноменом двоїстості національного усвідомлення, — явища, початки якого можна датувати, принаймні, з середини XVI ст. “Gente Rutheñus, Nazione Polonus” /руського племені, польської нації/, — так називав себе Ст. Оріховський /1513—1566 рр./ — вихованець університетів Кракова, Відня, Віттенберга, Падуї і Болоньї, родом з-під Перемишля, багаторічний мешканець Венеції, Лейдена і Рима, визнаний речник абсолютизованої ідеї “золотих вольностей” польської шляхти. Зберігаючи почуття свого руського походження, він усвідомлює і власну приналежність до польської політичної нації. В XIX ст., констатуючи аналогічне явище, І. Франко писав про притаманну багатьом його співникам двоїстість у самоусвідомленні, що вираз знаходить у формулі: “Gente Ukraini, natione Russi”, та й про самого І. Франка, як і багатьох галицьких інтелігентів його доби, можна не безпідставно говорити як про особистість, котра усвідомлювала себе не лише українцем, а й “остерайхером”, “австріяком”. За умов колоніального стану України така двоїстість під тиском нівелюючого, знищуючого цю різноманітність преса, оберталась драмою екзистенціального вибору між двома культурами всередині себе, в собі самому. Але спротив викликали саме намагання знищити таку багатоманітність, придушивши, нівелювавши одне, українське начало.

Саму ж двоїстість, якщо дивитись на неї не як на аномалію, а норму для поліфонічної за своєю природою української культури, можна розглядати і як фактор, що позитивно позначився на історичній долі української культури. Адже він утворював сприятливе тло для включення до процесу української національної культурної творчості представників інших національностей. Нагадаємо, що щирими поборниками української національної ідеї були і чех Пилип Орлик, і позашлюбний син угорського революціонера та польської шляхтянки Володимир Антонович, і польський аристократ В’ячеслав Липинський, і Володимир Вернадський, який називав себе “росіянином, все життя якого неперервно було пов’язане і з Україною, і з українським народом”.

Західноукраїнська земля була рідним місцем для таких європейських письменників, як Леопольд фон Захер-Мазох чи Бруно Шульц. Вони через все життя пронесли любов до своєї батьківщини, звідки вийшли в світ.

Саме ця багатоманітність, культурна розмаїтість, породжена бар'єрним характером української культури й має передусім враховуватись з огляду на питання, зазначене в заголовкові: "Де шукати Європу?"

На жаль, ті відповіді, що лунають у культурному полі сучасної України, здебільшого ігнорують цей суттєвий фактор. І це зрозуміло, якщо зважати на далеко не подоланий провінціалізм нашої свідомості, яка схильна осмислювати власне буття як "буття — поза" і прагне доповнення — до віддаленого, але жаданого центру. Таких центрів у Європі два — Захід і Схід. Тим-то одні, підкреслюючи притаманний українцям індивідуалізм, бароковий характер культури, кордоцентризм тощо, намагаються довести принципову відчуженість України щодо російського Сходу, інші вважають, що України відмінної од Росії взагалі не було і бути не може. А на цій підставі обґрунтовуються шляхи до абсолютного ствердження України як Заходу чи України як Сходу. Перші вбачають у цьому можливість утвердження стабільності, захищеності, свободи, поваги до прав людини — всього того, чого ми були позбавлені в комуністичному минулому, і що для нас символізує жаданий Захід. Другі нагадують, що Захід — це й екологічні катастрофи, і всевладдя гедонізму, егоїзму, моральна деградація, нігілізм, споживацтво, руйнування сім'ї та сімейних цінностей і прагнуть тікати від цих незгод Заходу до рідного Сходу.

Але, попри очевидність прикладів, які наводять прихильники втечі на Захід "до Європи" чи на Схід "від Європи", обидва рецепти виявляють притаманну їм принципову утопічність.

Передусім тому, що насправді ми не є ані Захід, ані Схід і навіть не Центр Європи. Ми — "поміж". І обрізання нашої культурної ідентичності відповідно до зразка Західної Європи в реальності веде до збіднення притаманної українській культурі багатоманітності. Переконали, що нинішній кризовий стан нашої культури суттєвою мірою зумовлений цією бездумною вестернізацією. Адже передусім із Заходу приймається найбільш поверховий і найдоступніший шар масової культури, який витісняє певні глибинні, сутнісні шари культури власної. Таке "лакейське", — за характеристикою Ф. Достоевського, ставлення замість освоєння інонаціонального явища відповідно до контексту рідної культури здатне взагалі витіснити власну культуру. І являє собою, за влучним виразом О. Забужко,

"Один з невідворотніх аспектів культурної колонізації — метафорично висловлюючись, "обмін" у духовній сфері, золота на привезені шкельця й кольорові пацьорки"⁹. Годі й казати, що така "європеїзація" лише віддаляє нашу культуру від Європи.

Адже природна сутність європейського духу визначається укоріненням його в розмаїтості та поліфонією. Європейська культура — в принципі діалогічна. А діалог можливий лише тоді, коли учасників його не лише щось єднатиме. Не менш обов'язковою передумовою є відмінність кожного суб'єкта спілкування. Без цього учасники діалогу втраять інтерес одне до одного і діалог просто не відбудеться.

Тим-то ставлення до Європи слід виробляти не з позиції європоцентризму чи москвоцентризму, а на підставі питоми української візії геокультурного простору. Шлях до Європи — в покладанні центру у собі. Стверджувати європейськість власної культури слід не через втечу від себе "до Європи", а вбираючи Європу в себе, розвиваючи власну ідентичність через діалог з іншими європейськими (та не лише європейськими) культурами. В цьому ствердженні багатоманітності, культурного плюралізму — не лише вираз української специфічності, а й вияв безпосередньої дотичності до європеїзму в самому глибокому розумінні цього слова. Бо, як відзначив у "Відкритому листі до європейців" бельгійський філософ де Ружмон, "Типовий єропеєць — це той, хто завжди мислить: "Який же сенс матиме моє існування, якщо я буду таким як усі?"¹⁰

Такий шлях до Європи не лише сприятиме піднесенню нашої власної культури. Він є запорукою того, що Європа "почує" нас, долучивши здобутки української культури до культурного багатоголосся, яке утворює зміст духовного життя сучасної Європи.

Показово, що до усвідомлення цього приходять вже деякі діячі сучасної західноєвропейської культури.

Насамкінець наведемо лише одну цитату зі статті американського вченого М. Хейгена. В статті під багатозначною назвою "Чи має Україна історію?", він зазначає: "...те, що вважалось "слабкістю" української історії або її "дефектами" у порівнянні з уявними стандартами європейських держав на зразок Франції й Англії, повинно бути перетворене у "силу" нової історіографії. Власна мінливість кордонів, взаємопроникність культур, історично багатокультурне суспільство може зробити українську історію дуже "модним полем дослідження"¹¹.

Європа бажана — у нас, в нашій оселі. Але для того, щоб знайти її, слід вийти за межі, по-

дивитись на свій дім здалеку й, повернувшись додому, діяти згідно зі знаннями і досвідом, здобутим під час подорожі.

Примітки

- ¹ *Липинський В.* Релігія і церква в історії України.— К., 1993.— С. 58.
- ² *Sevcenko Ihor.* Ukraine between East and West.— Edmonton.— Toronto, 1996.
- ³ *Neuman I. B.* Russia as Central Europe's Constituting Other // *European Politics and Societies.*— 1993. Vol. 7.— № 2.— P. 349—350.
- ⁴ Див.: *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVII ст.).— ЗНТШ.— 1991.— Т. ССХХІІ.— С. 28—44; *Яковенко Н.* Нарис історії України.— К., 1997.— С. 12—13.
- ⁵ *Huntington S.* The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.— N. Y., 1996.— P. 166.
- ⁶ *Яковенко Н.* Нарис історії України.— Цит вид.— С. 13.
- ⁷ Там само.— С. 173.
- ⁸ *Чижевський Кшиштоф.* Забута метрополія на окраїнах Габзбурзької монархії // — "І".— Львів, 1997.— № 9.— С. 47.
- ⁹ *Забужко О.* Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу.— К., 1997.— С. 54.
- ¹⁰ *Rougemont Deni's de Lettre ouverte aux europeens.*— Paris, 1970.— P. 42.— Цит. за: "Нова Україна і нова Європа: час зближення".— Львів, 1997.— С. 17.
- ¹¹ *Hagen M.* Does Ukraine Have a History? // *Slavic Review.*— 1995.— Vol. 54.— № 3.— P. 670.

Vilen Gorsky

WHERE TO SEARCH FOR EUROPE (Sight from the Point of View of the Ukrainian Validity)

In article are analysed the geocultural factors, which define a place of Ukraine in a context of the European culture, features of the contribution of Ukraine in development of the European civilization.